

อีสานบ้านเฮา : พิธีสารคดีในมุมมองการวิจารณ์เชิงนิเวศ

Isan Ban Hao : A Documentary Review from the Perspective of Ecocriticism

دنۇپھل ڤۇمسلید¹ และขวัญชนก นัยเจริญ²
Danuphol Phumsalid¹ and Khwanchanok Naijarun²

บทคัดย่อ

สารคดีเรื่อง อีสานบ้านเฮา ของ วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง นำเสนอกระบวนการทัศน์เชิงนิเวศในลักษณะผลิตซ้ำวาทกรรมมนุษย์เป็นผู้ทำลายธรรมชาติ ด้วยเหตุนี้มนุษย์ต้องมีหน้าที่ฟื้นฟูและอนุรักษ์ธรรมชาติ ผ่านการนำเสนอภาพของอีสานตามประเพณีที่ผลิตซ้ำวาทกรรมมนุษย์พึ่งพาอาศัยธรรมชาติในการดำรงชีวิต อันเชื่อมโยงกับการปลูกฝังจิตสำนึกเชิงนิเวศผ่านเรื่องราว ตำนานที่ประกอบสร้างธรรมชาติในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ที่เป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติในอดีต แต่เมื่อโลกาภิวัตน์นำพาความเจริญเข้ามาในพื้นที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติเป็นอันต่อกัน นับเป็นการผลิตซ้ำวาทกรรมที่มนุษย์เป็นผู้ทำลายธรรมชาติอันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงของสังคม ในขณะที่เดียวกันก็กระตุ้นจิตสำนึกของมนุษย์ให้เห็นความสำคัญของธรรมชาติ ทั้งนี้ การนำสารคดีเรื่องอีสานบ้านเฮาเป็นหนึ่งในหนังสืออ่านนอกเวลาของนักเรียนในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานจึงเป็นการใช้วรรณกรรมเป็นเครื่องมือในการปลูกฝังจิตสำนึกเชิงนิเวศให้แก่เยาวชนได้อย่างแยบยล

คำสำคัญ : อีสานบ้านเฮา สารคดี การวิจารณ์เชิงนิเวศ

Abstract

Isan Ban Hao, a documentary by Weerasak Chansongsang, depicted an eco-paradigm in the reproduction of human discourse as a destroyer of nature. For this reason, human being must have a duty to restore and conserve nature through the presentation of the Isan image in the context of reproducing human discourses which depended on nature for their livelihood. It connected with cultivating ecological consciousness through stories and myths which elevated nature for holy things, evoking the past's united interaction between human and nature. When globalization brought prosperity to the area, the relationship between man and nature was

¹ นักศึกษาด้านภาษาไทย คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม

Students of Thai Language Department, Faculty of Education, Pibulsongkram Rajabhat University

E-mail: danuphol221042@gmail.com

² สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม

Thai Language Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pibulsongkram Rajabhat University

E-mail: nkhwanchanok@psru.ac.th

different. There was a reproduction of the discourse which man destroyed nature. As a result, the societal development has gradually raised human awareness in the natural value. The documentary on Isan Ban Hao was one of the external reading books for students at the fundamentally educational level. This literature also attempted to teach eco-consciousness in the youth.

Keywords : Isan Ban Hao, Documentary, Ecocriticism

วันที่รับบทความ : 20 มกราคม 2565

วันที่แก้ไขบทความ : 22 เมษายน 2565

วันที่ตอบรับตีพิมพ์บทความ : 10 พฤษภาคม 2565

1. บทนำ

ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยี ส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้คน โดยเฉพาะผู้ที่อาศัยธรรมชาติเป็นปัจจัยในการดำเนินชีวิต “อีสานบ้านเฮา” บทประพันธ์ของวีระศักดิ์ จันทร์สงแสง เป็นงานเขียนสารคดีที่ถ่ายทอดเรื่องราว วิถีชีวิต ค่านิยมและความเชื่อของชาวอีสานตั้งแต่บรรพบุรุษกระทั่งถึงการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบันได้อย่างน่าสนใจ โดยเฉพาะประเด็นธรรมชาติและ การเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติบนผืนแผ่นดินอีสาน จนทำให้สารคดีเรื่องนี้ได้รับรางวัลหนังสือดีเด่น ประเภทหนังสือสารคดี ประจำปี 2556 จากสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน (สพฐ.) และได้รับคัดเลือกให้เป็นหนังสืออ่านนอกเวลา วิชาประวัติศาสตร์ไทยและหน้าที่พลเมืองของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน (สพฐ.) ในปี พ.ศ.2557 (สำนักพิมพ์สารคดี, ออนไลน์) ต่อมาได้รับการคัดเลือกให้เป็น 1 ใน 100 เล่ม โครงการคัดสรร 100 เล่มหนังสือดีสำหรับเด็กกลุ่มอายุ 12-18 ปี ประจำปี 2560 จัดโดยกรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม (กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, ออนไลน์)

สารคดีเรื่อง อีสานบ้านเฮานำเสนอเรื่องราวของคนอีสานที่มีความผูกพันกับธรรมชาติ โดยถ่ายทอดวิถีชีวิตของชาวอีสานตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผ่านบทความจำนวน 6 บทความ คือ หลากชีวิตในทุ่งทาม หัวเราะทั้งน้ำตา ในทุ่งกุลาร้องไห้ เกลือ : ท้องทะเลใต้ธรณี ถึงความเค็มในตัวคน รุ่งอรุณหรือสนธยา ของหมอยาและหมู่บ้านงูจงอาง หุบ ๆ บาน ๆ เรื่องเล่าขานหมู่บ้านดอกไม้แดง และดวงดิน เมืองหลวงแห่งเทพเทวาลุ่มน้ำมูน ซึ่งทั้ง 6 บทความนำเสนอในรูปแบบของสารคดี ซึ่งมีการประกอบสร้างธรรมชาติจากข้อเท็จจริงผสมผสานกับความคิดเห็นในหลากหลายมิติ

การวิจารณ์เชิงนิเวศ (Ecocriticism) เป็นการศึกษาวรรณกรรมที่ให้ความสำคัญกับธรรมชาติ มุ่งวิเคราะห์และตีความมโนทัศน์ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ดังที่ชวัญชนก นัยเจริญ (2564, น.76) อธิบายว่า การวิจารณ์เชิงนิเวศเป็นการตีความตัวบทวรรณกรรม ซึ่งให้เห็นถึงระบบคิด การจัดการธรรมชาติ การพึ่งพาอาศัยกัน รวมถึงการสะท้อนปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับธรรมชาติ มีจุดมุ่งหมายเพื่อต้องการให้มนุษย์ตระหนักเห็นความสำคัญของธรรมชาติ อันจะนำไปสู่การอนุรักษ์ธรรมชาติและทรัพยากร และดารินทร์ ประดิษฐ์ทัศนีย์ (2559, น.241) อธิบายว่า การวิจารณ์แนวนิเวศเป็นกระบวนการสำคัญที่จะโน้มน้าวใจของผู้อ่านและผู้ศึกษาวรรณกรรมให้ลดทอนอัตตาแห่งความเป็นมนุษย์ลง และเปิดใจรับมโนทัศน์ทางเลือกที่เห็นความเสมอภาคและการอิงอาศัยกันของสรรพสิ่งในระบบนิเวศ โดยมนุษย์เป็นเพียงสมาชิกหนึ่งแห่งเครือข่ายของความสัมพันธ์อันซับซ้อน จะเห็นได้ว่าการวิจารณ์เชิงนิเวศให้ความสำคัญกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เมื่อนำการวิจารณ์เชิงนิเวศมาตีความวรรณกรรมจึงทำให้มองเห็นกระบวนการทัศน์ของตัวบทและผู้ประพันธ์ที่มีต่อธรรมชาติ ทั้งนี้มีนักวิชาการได้ใช้แนวคิดการวิจารณ์เชิงนิเวศในการศึกษาบันเทิงคดี ทั้งวรรณคดีนวนิยาย กวีนิพนธ์อย่างแพร่หลาย เช่น ธัญญา สังขพันธานนท์ (2556) ใช้การวิจารณ์เชิงนิเวศศึกษากระบวนการทัศน์และ

วาทกรรมธรรมชาติในวรรณคดีไทย ทำให้พบว่าในวรรณคดีไทยแสดงแนวคิดกระบวนทัศน์เชิงนิเวศนิยม หรือจิตสำนึกเชิงนิเวศแบบดั้งเดิมอันเป็นร่องรอยหลักฐานความคิดเกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่แสดงให้เห็นถึงจิตวิญญาณที่ผูกพันและเป็นหนึ่งเดียวระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ อีกทั้งตำนานทางศาสนาหลายเรื่องก็พยายามสื่อความหมายว่ามนุษย์มาจากธรรมชาติแสดงให้เห็นความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ดารินทร์ ประดิษฐ์ทัศนีย์ (2559) ใช้การวิจารณ์เชิงนิเวศ พินิจปัญหาสิ่งแวดล้อมผ่านมุมมองวรรณกรรมอเมริกันร่วมสมัยจำนวน 5 เรื่อง พบว่าตัวบทแต่ละเรื่องแสดงความเชื่อมโยงของปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยเฉพาะเรื่องเล่า ความคิด ความเชื่อ จินตนาการ และความรู้สึกร่วมกันของมนุษย์ ซึ่งเป็นรากเหง้าของปัญหาสิ่งแวดล้อมอันควรพิจารณาแก้ไขต่อไป รวมถึงการใช้ภาษาในตัวบทมีบทบาทสำคัญต่อการทำความเข้าใจและการสร้างทัศนคติให้แก่ผู้อ่าน ดังนั้นปัญหาสิ่งแวดล้อมจึงมีความเกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนด้วย พชรวรรณ บุญพร้อมกุล (2562) ใช้การวิจารณ์เชิงนิเวศพินิจเรื่องสั้น “โลกใบเล็กของซัลมาน” โดยอธิบายว่าเรื่องสั้นนี้ทำให้มองลงไปถึงความหมายของโลก และสภาพความเป็นจริงของพื้นที่ริมทะเลหรือที่เรียกว่าภาพธรรมชาติอันสวยงาม แต่ในทางตรงข้าม ตัวบทกลับบ่งชี้ถึงความตึงเครียดในระบบนิเวศได้ทะลุฉายให้เห็นการดิ้นรนของชาวบ้านธรรมดาที่ถูกคุกคามโดยโลกสมัยใหม่ ทำให้เห็นว่าพื้นที่และชีวิตของคนเหล่านั้นกำลังถูกลดทอนลงให้เป็นเพียงสินค้าที่ใช้เสพ ถ่ายภาพ ผลิตซ้ำ และยิ่งนับวันจะยิ่งถอยห่างออกไปจากโลกกายภาพไปทุกที นอกจากนี้ตัวอย่างการศึกษาของนักวิชาการที่ยกมา ยังมีงานวิจัยอีกจำนวนมากที่ใช้การวิจารณ์เชิงนิเวศในการตีความวรรณกรรมประเภทบันเทิงคดี แต่การใช้การวิจารณ์เชิงนิเวศในการตีความวรรณกรรมประเภทสารคดียังปรากฏน้อยและไม่เป็นที่แพร่หลาย บทความนี้จึงมุ่งขยายขอบเขตของการวิจารณ์เชิงนิเวศให้กว้างขึ้น ด้วยการวิจารณ์เชิงนิเวศวิเคราะห์ตัวบทวรรณกรรมประเภทสารคดีที่นำเสนอเนื้อหาของธรรมชาติ เพื่อขยายพรมแดนของการวิจารณ์เชิงนิเวศให้มีความหลากหลายมากขึ้น

2. กลวิธีการประกอบสร้าง “ธรรมชาติ” ผ่านงานสารคดี

สารคดีเป็นงานเขียนที่มุ่งนำเสนอข้อเท็จจริงจากเรื่องราวที่เป็นที่สนใจของกลุ่มคน โดยนำเสนอเนื้อหาควบคู่ไปกับการแสดงความคิดเห็นของผู้เขียน กล่าวคือนำเสนอความรู้ควบคู่ไปกับความเพลิดเพลิน ดังนั้นภาษาที่ใช้ในงานเขียนสารคดีจึงเป็นภาษาที่กะทัดรัด สละสลวย ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์คล้อยตาม ดังที่เกศินี จุฑาวิจิตร (2557, น.181) อธิบายถึงลักษณะของสารคดีว่า สารคดี คือ ความเรียงที่มุ่งนำเสนอข่าวสาร ข้อมูล ความรู้และข้อเท็จจริงไปพร้อม ๆ กับสร้างความเพลิดเพลินและความพึงพอใจให้กับผู้อ่าน ผ่านการใช้ภาษาที่พิถีพิถัน ไร้ใจ คมคาย และงดงาม และเสนอแนะว่าสารคดีที่ดีต้องนำเสนออย่างชาญฉลาดในฐานะผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญตัวจริง ด้วยมุมมองและจินตนาการที่แปลกใหม่ เนื้อหาในสารคดีควรเป็นเรื่องที่อยู่ในความสนใจของผู้คน ส่วนรูปแบบการนำเสนอจะต้องกระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดความอยากรู้อยากเห็นและอยากติดตาม การเลือกใช้ภาษาต้องประณีต สวยงาม สละสลวย จากการศึกษาสารคดีเรื่อง อีสานบ้านเฮา พบว่าผู้ประพันธ์มีกลวิธีการประกอบสร้างธรรมชาติผ่านงานสารคดีโดยใช้ข้อเท็จจริงจากการสัมภาษณ์สลับกับรูปภาพที่สื่อความหมายถึงธรรมชาติในแต่ละพื้นที่ อันแสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ การเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติในแต่ละช่วงเวลา รวมถึงการนำความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติของคนอีสานมาอธิบายร่วมกับการแสดงความคิดเห็นของผู้ประพันธ์ ดังนี้ การนำเสนอข้อเท็จจริง คือ สถานที่ บทสนทนา และเรื่องราวความเชื่อท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติในมิติต่าง ๆ ทั้งความอุดมสมบูรณ์ การขาดสมดุลธรรมชาติ และการประกอบสร้างธรรมชาติในฐานะพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ความลึกลับ มหัศจรรย์ โดยผู้ประพันธ์ได้ลงพื้นที่ภาคสนามไปสัมผัสและสัมภาษณ์ผู้มาชุมชน และบุคคลในท้องถิ่นที่มีประสบการณ์ตรงทำให้ได้ข้อมูลปฐมภูมิ นอกจากนี้ยังมีการนำผลงานวิจัยของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น งานวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำมูน ข้อมูลจากการศึกษาของนักวิชาการมหาวิทยาลัยขอนแก่น ศูนย์พัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ มาสนับสนุนกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์ จึงทำให้ข้อเท็จจริงที่ผู้ประพันธ์นำเสนอมีความน่าเชื่อถือ ผสมผสานไปกับการแสดงความคิดเห็นอย่างตรงไปตรงมาของผู้ประพันธ์ เช่น

การชื่นชมในความคิดริเริ่มของผู้อื่นที่ต่างพากันมาพิธีบวงสรวงญาพ่อดงภูดินว่า “เป็นความอบอุ่นประสาพี่น้องชาวบ้านที่ตราตรึงอยู่ในห้วงคำนึงของคนทันได้ร่วมอยู่ในยุคนั้น” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น. 224) ในขณะที่เดียวกันก็มีการแสดงความคิดเห็นในเชิงไม่เห็นด้วยในวิถีปฏิบัติบางประการ เช่น ความภาคภูมิใจของชาวบ้านที่ส่งลูกเรียนสูง ๆ แต่พวกเขากลับไม่ได้นำความรู้มาพัฒนาท้องถิ่น ซึ่งผู้ประพันธ์มองประเด็นนี้ว่า “นำผิดหวังอยู่บ้างก็ตรงที่ผลการศึกษการวิจัยเหล่านั้นไม่เคยถูกนำกลับมาใช้ในชุมชน” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น. 42) จะเห็นได้ว่าการแสดงความคิดเห็นของผู้ประพันธ์นั้นมีทั้งเห็นด้วยและคัดค้าน ซึ่งเป็นความคิดเห็นที่เป็นกลางและสมเหตุสมผล ผ่านการพรรณนาโวหารและบรรยายโวหารที่มีลำดับเนื้อหาเป็นขั้นตอน ทำให้เกิดความรู้และความเพลิดเพลิน อีกทั้งแสดงให้เห็นความเป็นอีสานในแง่วิถีชีวิต ความเชื่อ และวัฒนธรรม ผ่านการเรียบเรียงเนื้อหาอย่างเป็นลำดับ สารคดีเรื่อง อีสานบ้านเฮา จึงมีความโดดเด่นทั้งกลวิธีการประพันธ์และเนื้อหา โดยเฉพาะประเด็นด้านมนุษยกับธรรมชาติในมิติต่าง ๆ สามารถนำเนื้อหามาเป็นข้อสังเกตในมุมมองของการวิจารณ์เชิงนิเวศ ได้ดังนี้

3. มนุษย์กับธรรมชาติ : ความอุดมสมบูรณ์ของ “อีสาน” ในอดีต

อีสานเป็นดินแดนที่ราบสูงประกอบไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ภูเขา แม่น้ำ โดยเฉพาะป่าไม้ที่ครอบคลุมพื้นที่กว่า 27,555 ตารางกิโลเมตร ธรรมชาติหล่อเลี้ยงชีวิตชาวอีสานมายาวนานตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังที่ผู้ประพันธ์กล่าวถึง **หลากหลายชีวิตในทุ่งทาม** โดยการนำเสนอภาพของป่าทาม ซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำในแถบลุ่มแม่น้ำมูล แม่น้ำสงคราม และลำน้ำสาขาของแม่น้ำทั้งสองสาย เป็นแหล่งของพืชพรรณธัญญาหาร สัตว์ป่า และพันธุ์ปลากว่าร้อยชนิด เป็นแหล่งทำมาหากินของชาวอีสานหลายจังหวัด ดังข้อความ “ทามเป็นเหมือนป่าชายเลนน้ำจืดของภาคอีสาน เป็นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่ง มีอยู่ทั่วไปในแถบลุ่มแม่น้ำมูล ลุ่มแม่น้ำสงคราม และตามลำน้ำสาขาของน้ำทั้งสองสาย รวมเนื้อที่มากกว่า 4 ล้านไร่ ... ป่าทามเป็นแหล่งกำเนิดอาหารให้แก่แผ่นดินและเป็นป่าที่มีความสำคัญต่อระบบนิเวศอย่างยิ่ง ช่วยชะลอการไหลของกระแสน้ำหลากและกรองเอาตะกอนธาตุอาหารไว้ในทุ่งทาม” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น.20 - 21) ดังที่มีผู้ให้สมญานามของป่าทามว่า “ป่าทามเป็นมดลูกของแม่น้ำ ไตของแผ่นดิน” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น. 21) และ “ป่าทามเป็นตุ๊กกับข้าวของชาวบ้าน” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น.21 - 22) จากสมญานามดังกล่าวจึงอนุมานได้ว่าป่าทามเป็นดังชีวิตของทุกสรรพสิ่งบนผืนแผ่นดินอีสาน แสดงให้เห็นถึงความเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ

เรื่อง **หัวเราะทั้งน้ำตาในทุ่งกุลาร้องไห้** กล่าวถึงทุ่งกุลาร้องไห้ในความคิดของหลาย ๆ คนว่า มีความแห้งแล้งจนแม้แต่กุลาจะต้องร้องไห้ ดังข้อความ “ชื่อของทุ่งกุลาร้องไห้ดูจะคุ้นความรู้สึกของคนทั่วไปมากที่สุดสภาพของท้องทุ่งอันเว้งว่างกว้างไกล ลมแรงอย่างโหดร้าย ยามหน้าฝนน้ำท่วม ถึงยามแล้งก็แล้งไร้ไปสิ้นตั้งดินถึงฟ้า” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น.70) แต่แท้จริงแล้วทุ่งกุลาร้องไห้กว่า 2 ล้านไร่แห่งนี้ มีหลักฐานทางโบราณคดีว่าเป็นแหล่งอารยธรรมของผู้คนมากกว่า 3,000 ปี และในปัจจุบันทุ่งกุลาร้องไห้เป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิที่มีชื่อเสียงของไทย เพราะบริเวณนี้อุดมไปด้วยแร่ธาตุที่สำคัญ มีสภาพอากาศเหมาะสมกับการเจริญเติบโตของข้าวหอมมะลิซึ่ง “ชอบดินร่วนปนทรายที่น้ำไม่ขัง ปนความเค็มและความเปรี้ยว ต้องการสภาพอากาศที่แห้งในช่วงที่กำลังติดเมล็ดและเพื่อไล่ความชื้นในเมล็ดข้าวหลังเก็บเกี่ยว” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น.104) จากเหตุผลดังกล่าวทำให้ข้าวหอมมะลิของไทยมีชื่อเสียงไปทั่วโลก อีกหนึ่งทรัพยากรสำคัญของภาคอีสาน คือ เกลือสินเธาว์ โดยในเรื่อง **เกลือ : ท้องทะเลใต้ธรณี ถึงความเค็มในตัวคน** อธิบายถึงเกลือสินเธาว์ว่า “ได้จากการนำดินหรือ น้ำใต้ดินมาต้มหรือตาก” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น.122) ซึ่งต่างจากเกลือสมุทรหรือเกลือทะเล ปัจจุบันมีแหล่งผลิตที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทยอยู่ที่อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งทำรายได้อย่างมหาศาลในแต่ละปี สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าภาคอีสานมีความอุดมสมบูรณ์เปรียบดังชุมทรัพย์ที่มีอยู่ในผืนน้ำ ผืนป่า ผืนนา และผืนแผ่นดิน คนมีความผูกพันกับธรรมชาติในลักษณะของ “ธรรมชาติหล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์” การนำเสนอภาพของอีสานในสารคดีเรื่องนี้

เป็นภาพแทนของความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ และมนุษย์อยู่ร่วมกับธรรมชาติในลักษณะพึ่งพาอาศัยกัน นับเป็นการผลิตซ้ำว่าทรมมนุษย์พึ่งพาอาศัยธรรมชาติในการดำรงชีวิต

4. โลกาวัดน์ : พลวัตความเป็นอื่นระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

โลกาวัดน์ไม่เพียงแต่นำความเจริญและสรรพวิทยาการเข้ามาสู่ทุกพื้นที่บนโลกเท่านั้น แต่ยังนำมาซึ่งความหายนะของทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกทำลายไปด้วยแนวคิดของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ทำให้มนุษย์พยายามเข้ามาครอบครองและแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ อิทธิพลดังกล่าวทำให้วิถีชีวิต ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม มนุษย์ต้องการกอบโกยผลประโยชน์จากธรรมชาติ ดั่งเนื้อหาของสารคดีมีการนำเสนอภาพการเข้ามาของทุนนิยมในภาคอีสานผ่านเรื่อง **เกลือ : ท้องทะเล ใต้ธรณี ถึงความเค็มในตัวคน** ว่าความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรจึงทำให้เป็นที่หมายปองของผู้ที่ต้องการแสวงหาผลประโยชน์จากธรรมชาติ โดยผ่านเครื่องมือที่เรียกว่า “ความไม่รู้” ของชาวบ้าน ดั่งเนื้อหาที่มีการกล่าวถึงการสัมปทานเหมืองแร่ โปแตชว่า “ตั้งแต่การสำรวจหาแร่เมื่อนับสิบปีก่อนคนท้องถิ่นไม่เคยรู้ความจริง ตอนบริษัทมากว้านซื้อรวบรวมที่ดินเพื่อทำที่ตั้งโครงการก็ยงลวงชาวบ้านว่าจะสร้างหมู่บ้านจัดสรร” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น.147) และผลจากการทำเหมืองแร่โปแตชในหลายจังหวัดของภาคอีสานสร้างความเสียหายแก่ระบบนิเวศและธรรมชาติอย่างมหันต์ ดั่งข้อความ “รายชื่อความดินยังไม่มิตันไม้ต้นหญังกอกขึ้นมาได้สักต้น สิ่งปลูกสร้างและข้าวของที่อยู่ในรัศมีที่ไอเค็มฟุ้งกระจายไปถึงผู้พังลงอย่างรวดเร็ว หลังคาอาคารที่เป็นสังกะสีชำรุดทรุดโทรมเร็วอย่างเห็นได้ชัด น้ำในหนองที่รับจากบริเวณที่ที่ดินเป็นสีหมองคล้ำอย่างน่ากลัว และไม่มีสัตว์น้ำอาศัยอยู่ได้” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น.147) จากเหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความเสื่อมโทรมของธรรมชาติที่มีสาเหตุมาจากมนุษย์ รวมถึงบ่อเกลือโบราณที่เคยเป็นแหล่งบริโภคภายในครัวเรือนได้แปรเปลี่ยนไปเป็นเหมืองแร่ขนาดใหญ่ที่ไม่สร้างผลประโยชน์ให้กับใคร นอกจากกลุ่มนายทุนผู้ร่ำรวย นอกจากนี้ยังมีการนำเสนอวิถีชีวิตของชาวอีสานกับงู ผ่านเรื่อง **รุ่งอรุณหรือสนธยา ของหมอยาและหมู่บ้านงูจงอาง** ซึ่งกล่าวถึงชาวบ้านโคกสง่า อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ผู้เลี้ยงงูจงอาง “เหมือนเป็นสัตว์เลี้ยงจำพวกหนึ่ง” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น. 167) เพื่อสร้างจุดสนใจในการขายยาสมุนไพร ซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สร้างชื่อเสียงและรายได้ปีละหลายล้านบาท ดั่งข้อความ “อสรพิษที่คนทั่วไปเห็นเป็นตัวชั่วร้าย กลายเป็นหน้าตาของตำบลจนถึงจังหวัด และทำให้หมู่บ้านธรรมดาสามัญ แห่งหนึ่งบนผืนแผ่นดินอีสานถูกจุดลงแผนที่ประเทศ ในฐานะหมู่บ้านท่องเที่ยวแห่งสำคัญของภาคอีสาน” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น.168) อย่างไรก็ตาม อสรพิษเหล่านี้ก็ให้ทั้งคุณและโทษ ในขณะที่อสรพิษสร้างรายได้และโอกาสในการลิ้มตำอำปากให้กับชาวบ้านเปรียบดั่งรุ่งอรุณของชีวิต แต่ก็อาจนำมาซึ่งจุดจบตั้งยามสนธยาของชีวิตได้ในเสี้ยววินาที การนำเสนอในลักษณะนี้เป็นการนำเสนอภาพความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคม “งู” ซึ่งเป็นสัตว์ในธรรมชาติถูกทำให้กลายเป็นสินค้า เป็นมูลค่า และเป็นสิ่งที่ต้องรับใช้มนุษย์ สิ่งเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงระบบคิดที่เป็นอื่นหรือเป็นปฏิปักษ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ กล่าวคือ มนุษย์มองธรรมชาติในลักษณะนายกับบ่าว ดังนั้นนายอย่างมนุษย์จึงต้องการกอบโกยผลประโยชน์จากบ่าวอย่างธรรมชาติเพียงเท่านั้น

จากเนื้อหาดังกล่าวสื่อระบบคิดของมนุษย์ที่เป็นอื่นจากธรรมชาติ ทำให้มนุษย์สร้างความหายนะให้แก่ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมหาศาล และพรากวิถีชีวิตการพึ่งพาธรรมชาติของชาวอีสานไปอย่างไม่มีวันหวนคืน ในเมื่อคนไม่สามารถพึ่งพาธรรมชาติในการดำรงชีพได้เช่นเดิม จึงทำให้ชาวอีสานบางส่วนต้องประสบกับความแร้นแค้น ยากจน ส่งผลให้วิถีชีวิตของคนในพื้นที่เกิดพลวัต คือ การอพยพไปทำมาหากินในต่างถิ่นหรือต่างแดน โดยเฉพาะผู้หญิงที่มีค่านิยมใหม่คือ การมีสามีชาวต่างชาติ ซึ่งผู้ประพันธ์ได้นำเสนอค่านิยมนี้ไว้ในเรื่อง **ทุบ ทุบ ทุบ เรื่องเล่าขานหมู่บ้านดอกไม้แดง** ว่าการมีสามีชาวต่างชาติสามารถเปลี่ยนชีวิตชาวอีสานได้อย่างรวดเร็วและสร้างความพอใจให้กับชาวอีสานบางกลุ่ม ดั่งข้อความ “การมีโอกาสได้ไปทำมาหากินยังต่างแดนและได้แต่งงานกับชายฝรั่งเป็นบานประตูที่ก้าวผ่าน

ความยากแค้น” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น.198) และ “ปัจจุบันพ่อแม่รุ่นใหม่ในหมู่บ้านก็พอใจที่จะมีลูกสาวมากกว่าลูกชาย” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น.198) แม้ค่านิยมนี้จะนำมาซึ่งความภาคภูมิใจของครอบครัว แต่ก็ไม่อยู่บนเส้นทางที่สวยงามเสมอไป เพราะการมีสมาชิกต่างชาตินั้น หลายคนเริ่มต้นจากการไปทำงานในสถานที่ที่โคจร เช่น สถานะจรรย์ ผับ บาร์ คาราโอเกะ ดังที่ “นายหย่าหลายครั้งว่าเรื่องผู้หญิงบ้านดอกไม้แดงไปมีสามีฝรั่งนี้ ไม่ค่อยมีใครเขาอยากพูด” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น.200) หากหญิงสาวคนใดโชคดีก็ได้สามีฝรั่งและร่ำรวยตามที่คาดหวัง แต่หากไม่เป็นเช่นนั้นก็อาจนำมาซึ่งปัญหาสังคมต่าง ๆ เช่น การตั้งครรภ์ที่ไม่พึงประสงค์ โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ และการค้ามนุษย์ จะเห็นได้ว่าปัญหาเหล่านี้ล้วนมีสาเหตุมาจากระบบคิดของมนุษย์ที่เป็นอื่นจากธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงของสังคม และการเข้ามาของระบบทุนนิยมรวมถึงความเห็นแก่ได้ของคนเพียงไม่กี่กลุ่ม จึงทำให้วิถีชีวิตอันเรียบง่ายของชาวอีสานต้องเปลี่ยนแปลงไป นับเป็นการผลิตซ้ำวาทกรรมที่มนุษย์เป็นผู้ทำลายธรรมชาติซึ่งเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงของสังคม

5. “อีสาน” ตามประหวัด : การปลุกฝังจิตสำนึกเชิงนิเวศผ่านเรื่องเล่าและเรื่องราว

เมื่อก้าวถึงอีสาน สิ่งที่หลายคนมักประหวัด หวนคิดหรือการสร้างการรับรู้เกี่ยวกับพื้นที่นี้ คือ สิ่งเหนือธรรมชาติ และพญานาค สารคดีเรื่อง อีสานบ้านเฮา นำเสนอเรื่องราวของ “อีสาน” ตามการประหวัดของคนนอกพื้นที่ เกี่ยวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อ พิธีกรรมของคนอีสานที่มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ผ่านเรื่องเล่า เรื่องราว ตำนานของพื้นที่ เพื่อให้คนเข้าใจและเห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนอีสานและธรรมชาติในมิติต่าง ๆ โดยเฉพาะตำนานความเชื่อเรื่อง “งูใหญ่” หรือ “พญานาค” ที่นับว่าเป็นวัฒนธรรมอันยิ่งใหญ่และทรงอิทธิพลอย่างมากต่อดินแดนสองฝั่งโขง เรามักจะได้ยินเรื่องเล่าของพญานาคตามตำนานพื้นบ้านหรือเรื่องเล่าของชาวอีสานอยู่บ่อยครั้ง เช่น ตำนานหนองหาน ป่าคำชะโนด ฯลฯ จะเห็นได้ว่าสถานที่ต่าง ๆ ในภาคอีสานมักเชื่อมโยงเกี่ยวข้องกับพญานาค ตัวบทสารคดีได้นำเสนอเรื่องราวของ “บ่อพันขัน” บ่อน้ำจืดที่รายล้อมไปด้วยความเค็มของคราบเกลือใต้ดิน อันเป็นสถานที่สำคัญแห่งหนึ่งในทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อเรื่องพญานาค ดังปรากฏตำนานบ่อพันขันว่า “เป็นทางลงกลับเมืองบาดาลของพญานาคหลังช่วยชาวเมืองจำปาศักดิ์บุรีเสร็จแล้ว แต่ทั้งพิษความเค็มไว้เต็มพื้น สร้างความเดือดร้อนให้ชาวบ้านที่อาศัยอยู่แถบนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงให้พระโมคคัลลานะนำจีวรมาคลุมทางขึ้นลงของพญานาคเอาไว้ แต่ด้วยเกรงว่าคนจะไม่มีน้ำจืดใช้ จึงขันดาลให้เกิดบ่อน้ำจืดขนาดพอจ้วงขันตักได้ แต่ตักเท่าใดก็ไม่วันเหือดแห้ง เป็นแหล่งน้ำจืดอยู่กลางพลาญหินที่เต็มไปด้วยความเค็มของคราบเกลือ” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น.87) พญานาคจึงเป็นศูนย์รวมความศรัทธาของผู้คน กระทั่งกลายเป็นเอกลักษณ์เมื่อก้าวถึงภาคอีสาน หากพิจารณาการประกอบสร้างเรื่องเล่าเหล่านี้ในมุมมองของการวิจารณ์เชิงนิเวศจะเห็นถึงการประกอบสร้างความเชื่อของคนอีสานที่ยึดโยงธรรมชาติเป็นศูนย์กลางในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์มหัศจรรย์ กล่าวได้ว่าพญานาคเป็นสัญลักษณ์ให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ในเรื่องน้ำของภาคอีสานในอดีต ซึ่งควรจะต้องฟื้นฟูสภาพดังกล่าวให้กลับคืนมา ผนวกกับการสร้างเรื่องเล่าให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธเจ้ากับแหล่งน้ำ จึงเป็นการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรมการอนุรักษ์ธรรมชาติทั้งสิ้น

นอกจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาคแล้ว ยังมีการปลุกฝังจิตสำนึกเชิงนิเวศผ่านเรื่องเล่าและเรื่องราวของสิ่งเหนือธรรมชาติผ่านเรื่อง **ดงภูดิน เมืองหลวงแห่งเทพเทวาลุ่มน้ำมูน** ที่กล่าวถึง ความเชื่อ ความเคารพนับถือผู้นำทางจิตวิญญาณ เทวดา และผี นำเสนอความเชื่อของชาวอีสานที่ว่าในผืนป่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกป้องรักษาอยู่ ดังข้อความ “ด้วยเป็นผืนป่าที่ถือกันว่าเป็นเมืองหลวงของญาพ่อ หรือเจ้าพ่อเทพารักษ์ ที่คุ้มครองดูแลชุมชนในแถบตอนกลางของแม่น้ำมูนทั้งลุ่มน้ำ” (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2555, น.220) ความเชื่อนี้ทำให้ผู้คนเกรงกลัวและไม่กล้าตัดไม้ทำลายป่า เพราะจะทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่พอใจและบันดาลโทษให้แก่ผู้คน ดังปรากฏ “ชาวบ้านจะไม่ยอมลงทำไร่ไถนา หากยังไม่ได้ทำพิธีบวงสรวงญาพ่อดงภูดิน ส่วนคราวหลังออกพรรษาเป็นหลังยามน้ำหลาก พวกเขาที่จะ

ไม่ลงแข่งเรือในลำน้ำมูน และไม่ลงฟันไร่ - เตรียมนาในป่าทาม ก่อนพิธีเซ่นไหว้ญาพ้ออย่างเด็ดขาด เพราะเชื่อว่าจะทำให้บ้านเมืองเกิดอาเพศ” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น.247) ส่งผลให้ “บนเนื้อที่ราว 2,700 ไร่ เป็นป่าทางความเชื่อของชุมชนที่ไม่เคยถูกแผ้วถาง กล้ากรายมาแต่ไหนแต่ไร” (วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2555, น.219) จากข้อความแสดงให้เห็นการปลูกฝังจิตสำนึกเชิงนิเวศ ผ่านเรื่องเล่าเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ สร้างความหวาดกลัวให้กับมนุษย์ ดังนั้นมนุษย์จึงแสดงความเคารพต่อธรรมชาติผ่านพิธีกรรม คือ การบวงสรวง ซึ่งความเชื่อเหล่านี้มีอิทธิพลต่อชาวอีสานเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการจัดงานบวงสรวงญาพ้อคงภูดินที่มีถึงปีละ 2 ครั้ง การจัดงานครั้งนี้ได้นำพาชาวอีสานจากทั่วสารทิศมาร่วมพิธียังคงภูดิน แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันแนบแน่นของผู้คนที่มีจิตศรัทธาร่วมกัน ทั้งนี้เมื่อพิจารณาตามมุมมองของการวิจารณ์เชิงนิเวศ พบว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาค สิ่งเหนือธรรมชาติ สะท้อนให้เห็นความเชื่อเชิงนิเวศแบบดั้งเดิมของชาวบ้านเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ โดยการบูรณาการระบบความคิด แนวปฏิบัติ และความเชื่อเข้ากับบริบททางสังคม จากเรื่องเล่าในตัวบทแสดงให้เห็นจิตสำนึกเชิงนิเวศแบบดั้งเดิม คือ การอนุรักษ์ธรรมชาติโดยใช้ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติมาสร้างความหวาดกลัวให้กับมนุษย์ มนุษย์จึงไม่กล้าลวงล้ำพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เพราะหวาดกลัวสิ่งเหนือธรรมชาติ ความหวาดกลัวก่อให้เกิดเป็นความศรัทธาที่แสดงออกผ่านพิธีกรรมที่มนุษย์จัดขึ้นเพื่อแสดงความเคารพต่อธรรมชาติ แสดงความสัมพันธ์ในลักษณะของความเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เรื่องเล่าและเรื่องราวจึงเป็นกุศโลบายอันแยบยลในการประกอบสร้างธรรมชาติในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันมีความสัมพันธ์กับจิตวิญญาณหรือเรียกว่าพื้นที่จิตวิญญาณเพื่อให้มนุษย์เคารพและนอบน้อมต่อธรรมชาติ อีกทั้งกุศโลบายการปลูกฝังจิตสำนึกเชิงนิเวศผ่านพิธีกรรม เรื่องเล่าและเรื่องราวนี้ ได้ถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษเพื่อเป็นการปกป้องรักษาความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่า โดยอาศัยความเชื่อและความศรัทธาของผู้คน แนวปฏิบัติเหล่านี้จะนำไปสู่การอนุรักษ์ธรรมชาติสืบไป

6. บทสรุป

การใช้แนวคิดการวิจารณ์เชิงนิเวศวิเคราะห์ตัวบทวรรณกรรมประเภทสารคดี พบว่าสารคดีเรื่องอีสานบ้านเฮา นำเสนอกระบวนการทัศน์เชิงนิเวศในลักษณะของการผลิตซ้ำวาทกรรมมนุษย์เป็นผู้ทำลายธรรมชาติ ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงต้องมีหน้าที่ในการฟื้นฟูและอนุรักษ์ธรรมชาติ โดยแสดงให้เห็นความหลากหลายของภูมิประเทศ ความหลากหลายของผู้คน รวมถึงความหลากหลายทางวัฒนธรรมของคนอีสานในอดีตที่มีการพึ่งพาธรรมชาติ จึงปรากฏเรื่องเล่าเรื่องราว ความเชื่อที่ของคนที่เกี่ยวพันกับธรรมชาติทั้งธรรมชาติในเชิงพื้นที่ และสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ ก่อให้เกิดความศรัทธาของผู้คนจนกลายเป็นประวัติศาสตร์บอกเล่า (oral history) เฉพาะท้องถิ่น การนำเสนอภาพของ “อีสาน” ตามประวัตต์เป็นการผลิตซ้ำวาทกรรมที่มนุษย์พึ่งพาอาศัยธรรมชาติในการดำรงชีวิต ซึ่งเชื่อมโยงกับการปลูกฝังจิตสำนึกเชิงนิเวศโดยผ่านเรื่องเล่าและเรื่องราว ตำนาน และในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อันแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ที่เป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติในอดีต ซึ่งตรงข้ามกับการประหวัดถึงอีสานของผู้คนในยุคปัจจุบันที่มักมองว่าอีสานเป็นดินแดนที่แห้งแล้ง ต่อมาเมื่อความเจริญเข้ามายังพื้นที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป จากที่มนุษย์มองธรรมชาติว่าเป็นหนึ่งเดียวกันกับมนุษย์กลายเป็นความสัมพันธ์ที่เป็นอื่นจากกัน แสดงให้เห็นการผลิตซ้ำวาทกรรมที่ว่ามนุษย์เป็นผู้ทำลายธรรมชาติโดยนำเสนอผ่านการชี้ให้เห็นปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม อันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงของสังคมในยุคโลกาภิวัตน์ การเข้ามาของระบบทุนนิยมในหลายพื้นที่ของภาคอีสานซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติค่อย ๆ เสื่อมโทรมลง ดังนั้นเนื้อหาที่ถูกนำเสนอในสารคดีจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยกระตุ้นจิตสำนึกของผู้คนให้มองเห็นความสำคัญของธรรมชาติ ตระหนักถึงปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติอย่างจริงจัง อันจะนำไปสู่การอนุรักษ์ธรรมชาติผ่านการร่วมแรงร่วมพลังของทุก ๆ ภาคส่วน เพื่อสร้างอีสานให้เป็นดินแดนแห่งความอุดมสมบูรณ์ ดินแดนแห่งมนต์เสน่ห์ทางวัฒนธรรมที่งดงามเฉกเช่นเรื่องเล่าและตำนานที่กล่าวขานสืบกันต่อมา

และการที่คณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐานได้พิจารณาคัดเลือกสารคดีเรื่องอีสานบ้านเฮามาเป็นหนึ่งในหนังสืออ่านนอกเวลาของนักเรียนในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานนั้น แสดงให้เห็นว่าปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเริ่มทวีความรุนแรงมากขึ้น วรรณกรรมจึงถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการปลูกฝังจิตสำนึกเชิงนิเวศให้เยาวชนเกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ธรรมชาติต่อไป

7. เอกสารอ้างอิง

- กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. (13 มกราคม 2565). รายชื่อ 100 หนังสือดีสำหรับเด็กและเยาวชน ประจำปี 2560. สืบค้นจาก http://culture.go.th/culture_th/images/akasit/05-181060.pdf
- เกศินี จุฑาวิจิตร. (2557). *การเขียนสร้างสรรค์ทางสื่อสิ่งพิมพ์ : Idea ดี ๆ ไม่มีวันหมด*. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม.
- ขวัญชนก นัยจรรย์. (2564). *วรรณกรรมวิจารณ์*. พิษณุโลก: มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม.
- ดารินทร์ ประดิษฐ์ทัศนีย์. (2559). *พินิจปัญหาสิ่งแวดล้อมผ่านมุมมองวรรณกรรมอเมริกันร่วมสมัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2556). *วรรณคดีสี่เขียว กระบวนทัศน์และวาทกรรมธรรมชาติในวรรณคดีไทย*. ปทุมธานี: สำนักพิมพ์นาคกร.
- เพชรวรรณ บุญพร้อมกุล. (2562). “Ecocriticism นิเวศวิจารณ์: วรรณกรรม ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม โลก”, *นวัตวิถีวิถีวิทยาร่วมสมัยในการศึกษาวรรณกรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, 375 – 337.
- วีระศักดิ์ จันทร์ส่งแสง. (2555). *อีสานบ้านเฮา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี.
- สำนักพิมพ์สารคดี. (13 มกราคม 2565). *แนะนำหนังสือรางวัลและหนังสืออ่านนอกเวลา (สพฐ.) โดยสำนักพิมพ์สารคดีและสำนักพิมพ์เมืองโบราณ*. สืบค้นจาก <https://www.sarakadee.com/2015/06/03/recommended-book/>